

БЪЛГАРСКО СПИСАНИЕ ЗА ОБРАЗОВАНИЕ
БРОЙ 2
2015

BULGARIAN JOURNAL OF EDUCATION
VOLUME 2
2015

ВРЪЗКАТА ЦЪРКВА-БЪЛГАРСКО ОБРАЗОВАНИЕ ПРИ ЦАР СИМЕОН

ПЕНКА НЕНОВА ЦОНЕВА

*Penka Tsoneva. THE RELATION CHURCH-BULGARIAN EDUCATION
DURING THE REIGN OF TSAR SIMEON*

Резюме: *Културният апогей на България при цар Симеон отрежда на страната ни водеща роля в развитието на славянската писменост и книжнина. Разпространението им прониква и сред другите християнски народи в Европа. развитието на книжовното ни творчество и образование през този период върви ръка за ръка с трудния процес на българизация на Църквата. Връзката е непосредствена и взаимна – църквата е втората голяма институция с организираща функция след държавата относно духовния живот и образованието, без които (книги, просветени свещеници, епископи и т. н.) е невъзможна нейната българизация.*

Abstract: *The cultural apogee of Bulgaria during the reign of Tsar Simeon is of an exceptional significance for the development of the country in terms of Slavonic literature. It spreads among other Christian nations all over Europe. The development of our literature and education during this period is tightly related to the difficult process of Bulgarisation of the Church. The relation is close and mutual - the Church is the second largest institution with a clearly distinct organizing function after the state as far as spiritual life and education are concerned (books, bishops and enlightened priests). Without them the Bulgarisation is unthinkable.*

Ключови думи: *образование, Българска църква, държава*

Keywords: *education, Bulgarian church, state*

1. ПРЕДГОВОР

Целта на настоящото историко-педагогическо изследване¹ е да проучи характера и проявлението на реално осъществяваните връзки на **Българската православна църква с българското образование** по времето на царуването на Симеон (893-927), и открие основни тенденции в тяхното развитие.

¹ Настоящото изследване е част от цялостно 12-вековно проучване, историко-педагогическо по своя характер, върху развитието на връзката **Църква – българско образование** (Цонева, П., 2015, 410 с.).

Обект на изследването е връзката на Църквата с българското образование, а **предмет** – различните измерения на тази връзка в рамките на **хронологическия обхват** на проучването – 30-годишния период от управлението на цар Симеон, когато завършва процесът на политическо, юридическо, религиозно и културно утвърждаване на България.

За реализиране на целта на проучването приоритетно се използват хронологическият, фактографският, документалният, херменевтичният и аналитико-синтетичният **метод**.

Съдържанието на основните **категории и понятия** в изследването – образование, средновековна образованост, Българска църква и държава, се разглеждат в контекста на епохата. Това е епоха на териториално и военно-политическо могъщество и културен възход на българската държава, с основание наричана **Златен век** на българската култура.

За краткост и удобство в текста ще се използва категорията Църква, вместо Българска православна църква.

2. ПРИЧИННА ОБУСЛОВЕНОСТ НА ВРЪЗКАТА

Покръстването и християнизацията на българския народ се отличават с особена събитийност и активност през втората половина на IX и първата половина на X в. „Това всъщност е столетието на българската християнизация” (Гюзелев, В., 2006, с.27). Извеждането на характера и спецификата на връзката „Българска църква – българско образование” през този период е невъзможно без изясняването на ролята на църквата като основен фактор в развитието българското общество, на неговото образование и училищна организация, грамотност и възпитание, книжовност и книжовни средище. Достигнатият апогей при управлението на цар Симеон, известен като Златен век на българската култура, не би бил възможен без развита богата духовна и материална култура, църковна по форма и съдържание, следствие на водещата роля на църквата, чиито представители са и основните нейни творци и заявители. На свой ред книжовно-просветната дейност на Българската църква през X век, по време на царуването на цар Симеон, достига своя апогей.

Две групи причини – от **обективен и субективен** характер, обуславят водещата роля на Църквата при определяне същността и характера на средновековната образованост.

Първата група причини се коренят в материалното възмогане на българската държава на фона на военнополитическите и успехи, в материалното и организационното укрепване на Църквата и развитие на административно-териториалната и структура в рамките на диоцеза, в мощното стимулиращо въздействие на културното взаимодействие с Византия и славянските християнски общности². Към тях се отнася и внушителното

² Християнството и старобългарската книжнина се превръщат в образец за Киевска Рус и Сърбия.

строителството на църкви и манастири не само в столицата, но и в другите райони на страната – Средец, Охрид, Девол, Созопол, Несебър, Равда, Дръстър и др. В края на IX и X век манастирите, освен същностните си функции, имат и още едно предназначение. Те се превръщат в средища на интелектуална дейност, свързана със създаването на първите теософски трудове от български автори, на преводи на Светото писание, на трудове на светите отци, на византийски богослужебни образци и др., както и на изработка на книги, икони и църковна утвар. Точно в този период с помощта на преведеното на славянски език християнско идейно и философско наследство и богослужебни книги българските мисионери-християни евангелизират сърби, руси, власи, молдовци и украинци. Приносът на Българската църква за християнизирание на славянските народи е в единство с водещата роля за образованието и духовно - нравственото възпитание на българите.

Колосалната личност на цар Симеон, вписала се с делата си сред най-видните европейски владетели, оценена от френския историк Алфред Рамбо като по - образована от Карл Велики и окачествена от византиниста Георгий Острогорски като най-великия владетел, който средновековна България е познавала, е решаваща сред причините от *субективен характер* В намиращото се в началото на Симеоновия (Светославов) сборник стихотворение „Похвала за цар Симеон”³ от неизвестен автор се посочва най-съществената причина за неговото величие във вековете – сътвореното от него и обкръжението му материалното и духовно наследство за България (7, с. 202-203).

Симеоновата политика на утвърждаване на единството на върховната светска и църковна власт намира отражение в новата столица Велики Преслав⁴. Самият избор на Велики Преслав за столица е дълбоко мотивиран от желанието на Симеон да скъса с олицетворяващата езическите държавни и религиозни традиции Плиска. Мотивацията се основава и на причини от обективно естество – по брой на християнски сгради и съсредоточаване на духовенство Велики Преслав превъзхождал Плиска. В качеството си на утвърден църковен център в Преслав се създава митрополия още през 971 г.

³ „Великият между царете Симеон,
Като се явява за тях нов Птоломей
не по вяра, а по-скоро по желание
и многоценен поради събирането
на всички божествени книги,
с които и своите палати изпълни,
той си създаде вечен спомен” (7, с. 202-203).

⁴ Преместването на столицата от Плиска в Преслав става с решение на Преславския събор от 893 г., който утвърждава детронирането на Владимир-Расате и провъзгласява Симеон за български княз. Съборът обявява славянския език за официален богослужебен и държавен език.

Цезаропапизмът⁵ тук, подобно на Константинопол, намира израз в архитектурната структура на Дворцовия град, синхрон, съхранен и развит през XIII-XIV век в Търново. Величието на столицата най-внушително се представя от владетелския дворец с Тронната палата и намиращата се в нея Тронна зала, и от монументалната Дворцова базилика, известна като Златната църква, украсена от цветни мозайки и рисувана керамика. Историческият извор⁶ потвърждава блясъка им чрез погледа и оценката на странник селянин или чужденец, чието учудване прераства първо в удивление от съприкосновение с „украсените с камък и нашарени с дърво” постройки във Вътрешния град, а после в загубване на ума от величието на „богато украсените (отвън) църкви с камък, дърво и багри, а вътре с мрамор и мед, сребро и злато”(12, с. 231). Дворцовата базилика е предоставена на преместената от Плиска Архиепископия. Предполага се, че тя е построена от цар Симеон между 917-927 г. и се отличава с необичайното разчупване на вътрешната архитектура. „За разлика от Плиска, където архиепископията била отначало разположена извън вътрешния град (обиталище на княза), в Преслав принципът на сакралната връзка между светска и Христова власт се отразил в пространственото им разполагане. Сградата на архиепископията (патриаршията) се намирала близо до княжеския (царския дворец)” (Николова, Б., 1997, с. 119).

През 30-годишния период от управлението на цар Симеон завършва процесът на политическо, юридическо, религиозно и културно утвърждаване на България⁷. За да придобие царската корона легитимен характер, Симеон свиква „във Велики Преслав всенароден църковен събор, на който преславската архиепископия била издигната в патриаршия, а новоизбраният патриарх извършил освещаването на Симеоновата титла. С този акт тя се приравнява по значение с византийската „василевс и самодържец на ромеите”. В достигналите до ново време моливдовули Симеон, българс-

⁵ Цезаропапизмът на българска почва е представен в патримониалното схващане за държавата, съгласно което владетелят е върховен управител на страната, пръв законодател, съдия и военачалник. В правомощията му влизат още разпореждането с държавната хазна като лична, назначаването на ръководни длъжности в администрацията, произнасянето по църковните въпроси и др. Българският владетел управлявал с помощта на Съвета на великите боляри, пръв сред които е кавханът и ичиргубоилът. Така напр. ичиргубоилът Стазис оглавява високопоставената делегация и представлява княз Борис I-Михаил при решаването на българския църковен въпрос по време на Четвъртия Константинополски събор, известен още и като Осми вселенски събор (869-870). Идеята за божествения произход на владетеля е характерна за Първата и Втората българска държава. Същевременно тази идея и цезаропапизмът като цяло достигат връхната си точка през Второто българско царство, когато българският цар, назован няколко пъти „цар на българи и гърци” (Иван Асен II, Георги II Тертер, Иван Александър), е пълен господар на страната, разпореждащ се със собствеността, титлите и хазната, обявяващ война и сключващ мирните договори, назначаващ управителите на областите, председателстващ църковно-народните събори, главнокомандващ армията и върховен съдия. Преходът от патримониум към династическо право и легитимизъм се осъществява през 1241 г., когато за първи път за цар на българите е провъзгласен най-големият син на покойния владетел Иван Асен II (Калиман I), а не брат му (севастократор Александър). Престолонаследникът е на 7 години, което налага появата на характерната за династическото право институция – Регенство.

⁶ „Шестоднев” е компилативно-преводно съчинение, запазено в над 20 преписа, написано от един от най-видните книжовници, творили по времето на цар Симеон.

⁷ Територията на България се простира между три морета – Черно, Бяло и Адриатическо.

кият цар, е титулуван като: „Симеон в Христа василевс на ромеите” (Каймакамова, М., Пл. Митев и др., 2012, с. 54). Така Българската църква получава патриаршески статут, оглавена от първия български патриарх Леонтий.⁸ Патриархът, заедно с „великите боляри”, влиза в състава на болярския съвет и по този начин участва като представител на духовенството в управлението на царството. Новото начало през 893 г. е триединно – нов владетел, нова столица и нова църква. И трите исторически момента са във взаимна връзка като първите два - цар Симеон и Велики Преслав като „идеологически опонент на Константинопол” – съдействат за утвърждаване на третото ново начало. „Българизираната, национална църква” притежава най-важния инструмент – отстраняването на гръцкия език и замяната му с роден. По този начин Божието слово най-сетне стигнало до новите християни на разбираем език” (Божилов, И., 2011, с. 33). След това започва българизирането на епископата.⁹ Взети в единство, тези все силни субективни причини, в единство с обективните, обуславят по-нататъшното утвърждаване на водещата роля на Църквата при определяне същността и характера на средновековната българска образованост по време на царуването на Симеон.

3. СРЕДНОВЕКОВНА ОБРАЗОВАНОСТ. ИЗТОК-ЗАПАД

Средновековната образованост¹⁰ или християнската *paideia* като феномен и философска концепция за формирането на средновековния човек чрез образование, изследвана от Вернер Йегер, Жак льо Гоф, Цветана Чолова, Васил Гюзелев, Пламен Радев и др., представят както силното християнизирание на образованието и неговите области – богословие, граматика, реторика, диалектика, музика и др., монополното присъствие на християнските норми във възпитанието, така и опита да се съхранят класи-

⁸ Леонтий е първият български патриарх, провъзгласен от Втория всебългарски църковен събор на българските епископи след голямата победа на цар Симеон при Ахелой през 917 г. Патриарх Леонтий е споменат първи в реда на „преславските патриарси” в Бориловия синодик от 1211 г., след което са посочени и неговите наследници – патриарх Димитрий, Сергей и Григорий. Димитрий е признат за патриарх от Византия с подписването в Цариград на мирния договор от 927 г. при цар Петър. Тогава Византия официално признава царското достойнство на цар Петър и автокефалията на Българската църква, въздигната в патриаршия от Симеон. Дамян е последният патриарх на Преславското и първият на Самуиловото царство. След него предстоятелстват охридските патриарси Герман, Филип, Николай и Давид. За предстоятел на възобновената Българска църква, след възстановяването на българската държава, става Василий (1186 г), следван от Йоаким. В Бориловия синодик се посочват приемниците на Йоаким I - патриарсите Василий II и Йоаким II, следвани от патриарх Игнатий. Следващите Търновски патриарси са патриарх Макарий, Йоаким III, Висарий (XIII век, но не фигурира в Бориловия синодик), както и включените в Бориловия синодик патриарси Доротея, Роман, Теодосий (1337), Йоаникий, Симеон, Теодосий II, Йоаникий II и Св. Патриарх Евтимий.

⁹ Първите епископи, поставени от цар Симеон и служещи на български език, са Климент (епископ на Драгвиста или Велица), Константин Преславски (началото на десетото столетие) и Климентовият ученик Марко за епископ на Девол (Божилов, И., 2011, с. 33).

¹⁰ Ако образованието като понятие съдържа характеристиките на сбор от знания, умения и навици получени от системно обучение, с цел социализация и реализация на личността в обществото и нейното „умствено развитие”, то образоваността е качеството на образован (Андреев, М., 1998, с. 45; Андреев, М., 2015; Попов, Л., 2011, с. 100-101).

ческите традиции и авторитети от елинистическо-римската класическа епоха, особено във Византия, доминираща в средновековната култура на Югоизточна Европа (Гоф, Ж., 1993; Чолова, Цв., 2013; Гюзелев, В., 2006; Радев, Пл., 2013). Нещо повече. Във Византия дори в манастирските и прицърковни училища „светският модел на обучение преобладава и в началото на обучението не се различава много от модела на светското образование. Съществуват манастирски школи, в които се обучават и външни ученици, не само бъдещи монаси. Духовната кариера е била за избрани, а от обучение се нуждае един много широк кръг от обществото. Затова и богословското образование е последният етап, най-висшата степен на обучение. Във Византия то се приема като личен избор и път към доближаване до Бога чрез морално усъвършенстване и извисяване на човешката същност към божественото начало” (Чолова, Цв., 2013, с. 3).

Моделът на образование във Византия, който се пренася в покръстените от Константинополската църква страни, не само доминира, но и дава основание на някои изследователи да твърдят, че именно в *средновековна България върху основата на старобългарския език и преработения византийския културен модел се създава третата културна и религиозна общност в Европейското средновековие* (пак там). Характерът и съдържанието на християнската **paideia** в България носят както общите черти на средновековната образованост в Европа (Франкската империя и Византия) – съчетаването на богословието със светската наука, чиито идеи са претворени от християнството, на християнските възгледи с класическите идеи на древността с доминиране на християнските, така и особеното. Макар и уредени по византийски образец¹¹, българските училища не могат да се похвалят с тази степен на приемственост и продължение на античните традиции. В българската средновековна образованост властва основната философска и житейска концепция за човека като „**образ и подобие на Бог**” и нейното твърдо отстояване във всички сфери на интелектуален живот и дейности – училища, скриптории, книжовност, богослужение, изкуство, архитектура и др., има характер на монопол. Даже „през първата българска държава няма курс на обучение по тривиум (граматика, реторика, диалектика) и квадривиум (аритметика, геометрия, музика и астрономия)”, изключвайки някои елементи на седемте свободни изкуства (Радев, Пл. и А. Александрова, 2012, с. 50). И отново *връзката е взаимна*. Това състояние на християнската **paideia** в България е едновременно и следствие от водещата роля на Българската църква в интелектуалния живот на средновековното българско общество, и предпоставка за нейното по-нататъшно утвърждаване.

Сравнителният анализ на ролята на *Западната и Източна църква* при определяне същността и характера на *средновековната образованост*

¹¹ Методи, използване в обучението на византийски богословски книги, първите български учители са византийски възпитаници.

съответно в Западна Европа и Византия и България води до следните основни изводи:

Първо, коренът на изследваната роля в трите дестинации има различно времево измерение. Византия е наследница на Източната Римска империя, където християнската църква присъства в образованието твърде по-рано от хронологическото начало на Средновековието. Два века преди издаването на Миланския едикт (313) от император Константин Велики, с който християнството получава статут на една от официалните религии, върху територията на империята от II в. функционират катехуменати – училища за въвеждане в християнската вяра, катехетски училища – за подготовка на учители по Христовото учение, и висши християнски училища, в които освен богословие се учи философия, реторика, граматика и астрономия. Три века по-късно християнското образование получава силен тласък. Това става в началото на V в., когато единствените признати свещеници и храмове в Римската империя са християнските. Хронологическото начало на изследвания феномен за България е втората половина на IX век;

Второ, различна е ролята на църквата при определяне на съдържанието на средновековната образованост в Западна и Югоизточна Европа.

Носител на образованието, науката, културата и възпитанието в Западна Европа е монашеството, което е решаващ фактор за формиране на религиозния мироглед, базиран на християнската монотеистична религия и нейните духовни ценности. Тази му функция заляга още в Първия манастирски типик, съставен от основателя на западното монашество Бенедикт Нурсийски (480-547), канонизиран за светец. В Правилата на Св. Бенедикт Нурсийски, които са практически правила за вътрешен живот в манастирите, Глава 42 „урежда четене на книги вечер и заръчва строга тишина през нощта”, а Глава 52 „постановява някои правила за красноречието” (8). Манастирският устав задължава монасите ежедневно да четат.

С оглед повишаване равнището на тяхната образованост специален Указ от 789 г. на император Карл Велики задължава всеки манастир или абатство да изгражда (ако все още няма) училище, в което обучаемите – интериори и екстериори, да изучават църковно пение с музикални ноти по Псалтира, аритметика и граматика. Строго съблюдаваното от кралските помощници изпълнение на Указа е правопропорционално на очакванията на владетеля за постигане на по-високо образование на клира и ограмотяване на полуграмотните или неграмотни феодали. С този и други актове и действия Карл Велики „възнамерява да участва ефективно във вътрешното управление на Църквата. ...Неговото законодателство (неговите „капитуларии”) е изцяло проникнато от религиозна и морална загриженост. По този начин, в социалните рамки на Ранното средновековие, той опитва да изгради съвършен „християнски свят” (Дюрозел, Ж.-Б. и Ж.-М. Мейор, 2005, с. 31-32). Интелектуалният ренесанс на Карл Велики има няколко измерения:

уеднаквява практиките на литургията (унифициране на литургията), предписвайки използването на допълнената с някои „галикански” ритуали римска литургия, преодолява безразличието към теологичните спорове и пренебрежението към изтънчената мисъл на изтока, опазва културата и културния инструментариум в свят на интелектуален упадък, изгражда широка мрежа от училища. За целта довежда от Италия граматиките Пиер от Пиза и Полен д'Акиле и историка Пол Диакр, а от Англия – англосаксонска Алкуин.

Високообразованият средновековен интелектуалец с енциклопедични познания и висш сановник и министър на културата във Франкската империя – Алкуин, разделя учебния материал на науки за човека (граматика, реторика, диалектика) и Бога (теология). В класификацията се включват и т. нар. свободни изкуства, интерпретирани оригинално през XII в. от Хуго от Сен Виктор и доуточнени от най-изтъкнатия интелектуалец на XIII в. – Св. Тома Аквински. Фаворитът на Карл Велики посвещава една от учебните си книги на неговия син – Пипин. Написан в диалогична форма, включваща задаваните въпроси от Пипин и последвалите отговори на Алкуин, и съответстващ на дидактическия способ (катехизисния метод), учебникът въвежда в инструментариума на средновековния педагог и в неговия основен метод – схоластиката¹², който е още метод на авторитета и надстроява като втори етаж диалектиката като единство от методи за полемика и убеждаване на слушателя (Цонева, П., 1998, с. 11 и с. 42-44). Монахът Алкуин ръководи училище в Йорк, напътства Дворцовата академия, „където се обучават децата на аристокрацията и ученици със скромно потекло. Един капитуларий организира епископски и манастирски училища, за да може културата да се разпространява сред по-широк слой от населението” (пак там, с. 34). Цялата училищна организация е подчинена на Църквата, а духовенството, в чийто монопол е грамотността, осъществява обучението в манастирските училища в низшия курс посредством молитвата, проповедта, притчата, личния пример, текстове от Евангелието и Псалтира и елементарни аритметични действия, и в горния курс – в учебното съдържание на който влизат предметите от тривиума и квадривиума. Пак духовници са учители в енорийските училища, а за свои помощници в учебния процес епископите избират схоластикуси (дидаскалоси).

Изложените аргументи, свързани със субекта на организация на училището като институция на Запад и на обучението в него, доказват правопрпорционалната зависимост на възгледите на духовенството за средновековната образованост и нейното съдържание. Този субект е клирът, за който се шири убеждението, че грамотността и книжовното знание

¹² Схоластиката като религиозна средновековна философия, разпространена през IX-XV в., е своеобразен синтез на ортодоксалното християнство с логиката на Аристотел в изследване на взаимозависимостта „вяра-знание” и логически аргументираща църковните догми.

са негово дело, а дело на полуграмотните или неграмотни феодалите, чиито деца се обучават несистематизирано в домашни условия, е подготовката на военна сила (рицари). Западният клир, в чийто монопол е средновековната образованост, поставя акцентите върху усвояване на езика на Църквата – латинския, и използване на матерния само в началото на обучението, наизустяване на молитви и текстове от Псалтира, църковно пение, усвояване на латинската граматика и на риторическия инструментариум за проповед, на диалектиката като учение за понятията, дефинициите и логиката на убеждаване, на аритметиката с християнското тълкуване на числата¹³ и аритметичните действия, на геометрията, отворена към географски познания, и накрая – специализирана подготовка по патристика¹⁴ в римското ѝ направление, догматика¹⁵, омилетика¹⁶ и канонично право.¹⁷ Римската църква не включва в приоритетите на средновековната образованост античната култура и сама не се чувства за нейна наследница. Нещо повече. Западната църква, с известни изключения, обявява ценностите на науката и културата на Античния свят за езически и ги подлага на унищожение. Изключение от правилото е Отецът на Западната църква и раннохристиянски философ Аврелий Августин (354-430), който е своеобразен продължител на делото на християнските апологети от II в. – Тертулиан, Юстин Философ и др., аргументиращи „примиряването“ на християнството с древногръцката философия, и на ученика на Климент Александрийски – Ориген (185-254), създал първа богословска система и доказващ в догматическите си съчинения съвместимостта на християнското учение с неоплатонизма (Плотин, Порфирий и др). Ценител на античната култура, Блажени Августин се опитва в своите съчинения и особено в „За божия Град“ и „Изповеди“¹⁸ да съвмести неоплатонизма на Плотин с идеите си за благодатта на Христос като гаранция за човешката свобода, за първородния грях и за Римската църква като духовен Град на Бога, утвърждавайки концепцията за Светата Троица, че „и Отец, и Сина, и Светия дух са Господ Бог“ (Блажени Августин, 2005, кн. 20, гл. 30).

В различие от Римската църква, Константинополската¹⁹ патриаршия и Византия, заедно с източната ѝ съседка – голямата Арабска държава, се считат за ***наследници и продължители на антична-***

¹³ Тълкуването е следното: 1-символ на Единството на Бога, 2-символ на Иисус като Богочовек, 3-символ на единсъщната Света Троица и т. н.

¹⁴ Учението на Отците на църквата.

¹⁵ Догмите като неизменни правила на християнската вяра и каноните като променящи се във времето правила на поведение на християните.

¹⁶ В качеството си на реторика на християнската проповед.

¹⁷ Норми, операционализиращи църковните канони.

¹⁸ Считано за първата автобиография на Запад.

¹⁹ Константинопол или градът на Константин Велики е новата столица на Римската империя от 11.05.330 г. От XI в. българите наричат Константинопол Цариград. От 451 г. поместната църква е със статут на патриаршия, а първият патриарх на Константинополската църква е Анатолий.

та култура. Видните представители на Източната християнска църква от края на IV и началото на V в., наречени още Кападокийски Отци на църквата – Василий Велики (330-379), Йоан Златоуст (349-407) и Григорий Богослов (Назиански) (330-390), са едновременно и бележити теоретици²⁰ на богопознанието и същността на християнството като философско-религиозно учение, и ревностни ценители на античната култура и застъпници за нейното присъствие в ранносредновековната образованост. Включването на научните постижения на Античността в учебното съдържание на училищата, според Източните Отци на църквата, е съпътствано с две условия – съхраняване на риторските училища, тъй необходими за християнската омилетика, и съвместяването им с християнските догми, канони и нравствени принципи. Самите те, образовани в антични училища и блестящи в християнско си красноречие ритори, особено Йоан Златоуст, чийто проповеди са школа в патристиката, не само възпират нихилистичното отношение към античните културни ценности, но и съдействат за по мекото отношението на Византия и Константинополската църква към тях.

Независимо от господството на християнския религиозно-догматически мироглед и на систематизираното богословие в борбата срещу ересите във Византийската империя, от опожаряването на Александрийската библиотека и закриването на Висшето училище в Атина (529) античната философско-културна традиция (особено схващанията на Аристотел) продължава подчиненото си на ортодоксалното християнско учение съществуване, в отличие от Западна Европа. Определена роля за това има Константинополската църква, която в рамките на цезаропаписткия модел на управление на империята не подлага на унищожение преподаваните в 31 катедри на Магнаурската школа (V-XV в.) светски науки – антична философия като пропедевтика към богословието, антична поезия, римско право, история, юдаизъм и други, а периодично трансформира образователната структура на нейно подчинение, не унищожава античните литературни традиции, представени в „Християнска типография” (VI в.) на Козма Индикоплевст, в хрониките на Йоан Малала (VI в.) и Георгий Амартол (VIII-IX в.), в сборника на патриарх Фотий „Мириобиблион” („Описание на множество книги”, IX в.) с отзиви за 280 антични произведения, в изобретения светлинен телеграф от основателя на алгебрата Лъв Математик (IX в.), в агрономическата енциклопедия „Геопоники” и т. н., както и паралелно съществуващите частни училища до манастирските и църковните. От образователното съдържание на последните, даващи начално (елементарно) образование, не са изключени основни познания по гръцка митология и история, а от учебното съдържание на по-висшия тип училища за изучаване на тривиума и квадравиума, т. нар. „енкиклос пайдейя” – гръцките поети, философи, историци, граматисти и математици (Омир, Херодот, Платон, Аристотел,

²⁰ Автори на повече от 200 трактати, богословски писма и проповеди.

Аполоний Дискос, Евклид и др.). Специфичната роля на Константинополската патриаршия при формиране и развитие на ранносредновековната образованост се състои в съвместяването на господството на християнската догматика, богословие и светоглед с елинистичните, римските и древнокултурни традиции на народите, населяващи Византия.

През ранното Средновековие (V-XI в.) *културният превес на християнска Византия*, наследница и продължителка на античната култура, *над Западна Европа* е факт, за което определена роля има втората по значение организация след държавата – църковната. Съседството и силното духовно и културно влияние на Византийската империя и на Константинополската патриаршия върху България и Българската църква до голяма степен предопределят спецификата на връзката Българска църква – българско образование. Три основни тенденции се открояват в развитието на връзката.

4. ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦИИ

Първата тенденция е водещата роля на Църквата в процеса на развитието на *училищното образование*, сведения за което черпим от редица исторически извори (съчинения, трактати, жития) и археологически изследвания върху артефакти от средновековни скриптории и библиотеки. Училищното образование има за концептуален модел християнската *paideia*, *общото на която с древногръцката е теоретичната и практическа възможност за формиране на отделната личност посредством образование и обучение, а различното – култът към Христос като педагог на всички. Реализацията на модела изисква организация, структуроопределящ фактор в която е Църквата*. От една страна тя се явява основен двигател в процеса на създаването и поддържането на училище във всяка енория на диоцеза под ръководството на енорийския свещеник, в което обучението се осъществява на говорим и разбираем за населението роден език. Това е предпоставка за ограмотяване на немалък процент от населението, така че почти всеки да може да чете Евангелието, Псалтира и другите църковни книги. Целта на предоставяното образование в прицърковните и манастирски училища, наподобяващи византийските народни училища и възникнали след пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България, е начална образованост и подготвяне на тъй нужните за утвърждаване на християнския култ духовници. Образователното съдържание включва приоритетно предметите за елементарно ограмотяване и само елементи от Византийския модел за общо образование, познат като „Кръгът на науките” и известен в Западна Европа като „Седемте свободни изкуства” (тривиум и квадриум). Според изследователите „първи са училищата в манастирските комплекси”, аргументирано твърдение с „разкопките на Голямата базилика

в Плиска”, откритата на юг от която сграда „се смята за училище дидаскалия - училище катехуменат. Такава е и византийската традиция. Намерено е пособие за писане – „стилос”, което представлява метална пръчица”, единия край на която е шило, другия – лопатка за изглаждане на написаното върху намазаната с восък дъска (Радев, Пл., 2002, с. 44). Аналогични находки, датиращи от втората и трета четвърт на IX в., са открити в Преславските манастири, в манастира край с. Равна, където „са функционирали и училище, и скрипторий, и най-вероятно и библиотека”, в църквата и манастирския комплекс край гр. Варна (Еничарова, Е., 2012, с. 58-59). В тези прицърковни и манастирски училища се предоставя начално образование и подготвят духовници, докато висша форма на образование липсва.

От друга страна, Църквата участва в организацията на обучението църковните книги. В качество на основни учебници и пособия са богослужебните книги (евангелия, триоди, псалтири и др.), а основните методи – буквослагателният, елементи на мониторинга, индивидуалният, личният пример и подражанието.

Втората тенденция е свързана с развитието на *книжовното творчество* в духа на утвърждаване на християнските ценности. И при създаването и организирането на образованието и просветата в книжовните школи Църквата има водеща роля, както и при възприемането на този модел от Източноправославната християнска общност.

Книжовното творчество има за основна цел да утвърждава нормите на християнската ценностна система сред народа. Съчиненията на старобългарските книжовници разпространяват сред новопокръстените българи основните начала на християнската просвета и морални ценности, съдържащи се в Стария и Новия Завет и богослужебни книги. Българските интелектуалци изпълняват мисията си на духовни просветители и чрез *преводите на агиографски творби, похвални и поучителни слова, богословски, философски, логически, риторически, правоучителни и историографски съчинения на отците на църквата, византийски богослужебни образци* и други. Сред най-високообразованите книжовници от Симеоновата епоха, получили покровителството, насърчението и помощта на владетеля, са Климент Охридски, Йоан Екзарх, Константин Преславски, Черноризец Храбър, Черноризец Докс, презвитер Григорий, както и самият цар Симеон. Първият от тях – Климент Охридски, заради значимостта на книжовното си творчество, просветно дело и поучения в християнска нравственост на народа често е сравняван с най-популярния раннохристиянски византийски проповедник и един от отците на църквата – Св. Йоан Златоуст.²¹ В центъра на кръга от бележитите книжовници във

²¹ Свети Йоан Златоуст (347-407), патриарх Константинополски, е прочут със своето красноречие и проповеди в Антиохия. Св. Йоан обяснявал на слушателите християнските изисквания, укрепявал ги във вярата, изтъквал нуждата от добри дела като акцентирал върху милосърдието. По време на една от проповедите му, слушателка, възхитена от всестранныте му богословски познания и риторски дарби, го

Велики Преслав стои самият цар Симеон и ръководи съставянето на сборника „Златоструй” и на още два други енциклопедични сборника. Този елитен кръг от книжовни дейци благодарение на високата си ерудиция и усвоена византийска образование и култура издига равнището на отделните жанрове на старобългарската книжнина.

Един от тях е българската *средновековна историопис*. В края на IX и X век се разширява обема на историческата книжнина и се оформят основните ѝ групи съчинения: „кратки хроники, исторически разкази и историческа публицистика, летописни преписки и надписи. Творбите на Черноризец Храбър „За буквите”, „Историкии” на Константин Преславски и „Кратък летописец” са една блестяща илюстрация в това отношение” (Каймакамова, М., 1990, с. 43 и с. 45). С „Историкии”²², компилативен исторически труд, съставен през 894 г. в Преславската книжовна школа, въз основа на византийските източници „Пасхална хроника” и „Кратка хроника” на патриарх Никифор, Константин Преславски излага ясно своята концепция за хода на световната история през призмата на християнската догматика²³ (3, с. 51 и с. 53).

С адресат към българската аристокрация и клир развитието на историята се представя чрез *кратки хроники* за църковни личности и владетели в естествения им хронологически ред. Заедно с оригинално историческо съчинение „Историкии за Бога, съдържащи накратко годините от Адам до пришествието Христово и пак от Христос до сегашния 12 индикт”²⁴, принадлежащото към този жанр произведение е и „Кратък летописец”, чийто текст, открит в Симеоновия сборник от 1073 г., съдържа сведения „от Август Дори и до Константин и Зоя, царе гръцки”, както и за българската история от времето на княз Борис I - Михаил и цар Симеон Велики (5, с. 56-59).

Към българската *средновековна историопис, в частност към жанра – историческа публицистика и полемична ораторска проза*, е творбата на Черноризец Храбър²⁵ „За буквите” („О писмен хъ Черноризца

прекъснала и извикала: "Златни ти уста, Йоане, бъди благословен!" От този момент започнали да го наричат "Златоуст". Освен св. Литургия, св. Йоан е оставил много назидателни съчинения, проповеди към антиохийското паство, беседи за покаянието, беседи за празниците, тълкувания на св. ап. Павловите послания, беседи върху Евангелието на Матей и други, част от които са поместени в Симеоновия сборник „Златоструй” (11).

²² Пълният текст на „Историкии” на К. Преславски е отпечатан в трети том на „Старата българска литература. Исторически съчинения” (3, с. 51-55).

²³ Хронологическата рамка на произведението е с начало „от Адам” до „6406” „От Адам до потопа години 2262. От потопа до рождението на Авраам 1070.” и с край:

„Всички години от разпятието Христово до Льв, сегашния цар, деветстотин и осемнадесет, а от Адам до сегашния 12-и индикт има 6406.” (3, с. 51 и с. 53).

²⁴ С него старобългарският книжовник слага началото на нов жанр – кратки хроники на световната история.

²⁵ Високата ерудиция и блестящи полемични способности на автора, книжовник от края на IX и началото на X век, са основание за идентифицирането му с личността на цар Симеон. Творбата съществува в 30 преписа, като най-старите датират от XIV век.

Храбра”). Този историко-публицистичен труд в познавателно отношение се оценностява на четири пласта²⁶, последният от които синтезира единството на отстояване светостта на славянската азбука при отчитане реалното предимство на Византия в културното ѝ развитие. Последният аспект има политическа насоченост – редуцира византийското влияние в България и утвърждава суверенитета на държавната и църковна власт. Точно в този период се извършва и една от най-съществените трансформации в статута на Българската църква. На свикания от Симеон събор през 918 г. Българската архиепископия получава статут на Патриаршия, начело с Леонтий – първи български патриарх. Независимо, че Църквата-майка признава този статут едва през 927 г., религиозното укрепване на българската държавност е безспорен факт.

С особена значимост в книжовното творчество, възпитаващо и просвещаващо различните социални слоеве през изследвания период, се откроява *философско-богословския жанр*, блестящо представен от друг книжовник на Преславската школа по време на царуването на Симеон – *Йоан Екзарх*. Творбите му „*Небеса*” и „*Шестоднев*” третират проблемите, свързани с произхода и устройството на Земята и животинския свят, и ги изясняват в духа на християнската догматика. Ако в „*Небеса*”²⁷ философът, граматикът и проповедникът със солидно богословско и светско образование представя позициите на антични автори, непротиворечащи на християнската представа за вселената, и устройството на небесните тела в съответствие с Птолемеевата система, критикувайки астрологията и релацията „движение на звезди-човешка съдба”, то във философското си съчинение с компилативен и енциклопедичен характер „*Шестоднев*”²⁸ той

²⁶ Първо, съдържа исторически факти относно етапите в развитието на славянската писменост: първоначално „славяните нямали книги, но бидейки езичници, четяха и гадаеха с черти и резки”; „когато се кръстиха, бяха принудени да пишат славянската реч с с римски и гръцки букви”, и оттук трудностите при приспособяването на славянската реч към гръцката писменост (14, с. 27);

Второ, предоставя данни за създателя на славянската азбука – „свети Константина Философа, наречен Кирил, праведен и истинолюбив мъж”, и за произхода на съставените от него „38 букви: едни по образец на гръцките букви, а други пък според славянската реч” (пак там);

Трето, дава сведения за преустройството на глаголицата и създаването на кирилицата от Кирило-Методиевите ученици в България, както и за годината на създаването на славянската писменост от двамата братя – „в година 6363 от създаването на света [855]” (пак там, с. 29);

Четвърто, носи информация относно борбата за правото на съществуване на славянската писменост, утвърждавайки нейната светост и божествен произход. Черноризец Храбър разгръща становището си в остра дискусия с противниците си, опирайки се едновременно на широката си светска култура и познаване на религиозните категории и изисквания.

²⁷ Преводът, направен от Йоан Екзарх вероятно до 893 г., е върху 48 глави от третата част на съчинението „Богословие” на византийския проповедник и богослов Йоан Дамаскин, систематизирал духовния опит на Църквата в продължение на 7-вековното съществуване на християнството. Названието „Небеса” е едноименно с началната глава. Селекцията се основава на интереса на българския книжовник към философско-догматичната и естествено-научната проблематика. „Небеса” е запазено в 12 преписа, най-старият от които е от XII век.

²⁸ „Шестоднев” е роден от „Шестоднев” на Василий Велики и е философско компилативно съчинение с естествено научно съдържание и тълкователно-нравоучителен характер, представящо последователността на Божиите дела при сътворението на света и същността на сътворението. Компилацията е от различни автори – Василий Велики (IV в.) с принос към развитие на философския език на християнството, Йоан Филипон (V-VI в.) – византийски теолог и философ с над 40 труда,

разгръща философско-догматичната си концепция за произхода на света, неговото устройство, природата и човешката анатомия, както и ценни исторически сведения за българската действителност от края на IX-X век (1). Изначалните въпроси на човешкото съществуване се осветляват в духа на християнската философия и библейска представа за съществуването и същността, така необходимо за отхвърляне на езическите култове и вярвания и за формирането на християнски мироглед върху християнското знание за света и човека. В конкретика това са ясните отговори за Твореца и неговата воля да сътвори „всичко за шест дни”²⁹ (1, с. 49; с. 31; с. 63; с. 104).

На фона на тази завършена и цялостна картина на света, сакрализираща сътворението му и неговата йерархична подреденост, в която човекът заема най-висшето място,³⁰ посредством логическите методи сравняване, тълкуване и обобщение Йоан Екзарх слиза на съвсем конкретни равнища на познание – анатомично (устройството на човешкото тяло), физично (природните явления), биологично (опит за класификация на животинския свят и сведения за растенията, рибите, птиците, животните и човека). Предоставяйки естественонаучно знание в различни области, творбата може да се идентифицира не само като средновековна енциклопедия, но и като първата славянска антропология, като средновековна историопис³¹. Същевременно „Шестоднев” е най-старият наш философско-богословски трактат, съставен на основата на „Шестоднев” на Василий Велики (IV в.), съчиненията на Йоан Филипон (V-VI в.), „Шест слова за Сътворението на света” на Севериан Гавалски (IV-V в.), „История на животните” на Аристотел (IV в. пр. н. е.) и други, с цел да отклони образования читател³² от празнодумстващите философи-езичници и го убеди аргументирано в силата на Твореца.

С „Небеса” и „Шестоднев”, а така също и с празничните си слова³³, част от които са тълкувателни беседи върху текстове от Евангелието³⁴, бо-

упоредяващ философията на древногръцкия интелектуалец Аристотел с християнските догми, Аристотел (IV в.) и др. За значението му се съди по разпространението му в славянските страни и многобройните му преписи до XIX век. Известни над шестдесет негови преписа, направени от XIII до XIX век.

²⁹ „В началото Бог сътвори небето и земята” (Слово първо); „На втория ден рече Бог: „да има твърд посред водата и тя да дели вода от вода” (Слово за втория ден); „И рече Бог: да произведе земята злак трева, що дава семе (по свой роди подобие), и плодно дърво, що дава според рода си на земята плод, чието семе си е в него” (Слово трето); В четвъртия ден Бог създава небесните светила – слънцето, луната и звездите (Четвърто слово); В петия ден Бог създава живите същества – растенията, рибите, животните (Слово пето); В шестия ден „И рече Бог: “да съворим човека по наш образ и по наше подобие; и да господства над морските риби и над небесните птици, и над животните, и над цялата земя, и над всички гадини, които пълзят по земята”. (1, с. 49; с. 31; с. 63; с. 104).

³⁰ Човекът е създаден по Божия образ и подобие и носи частица от Божия дух.

³¹ С ценните си сведения за българското общество по време на царуването на цар Симеон, за Велики Преслав и неговата архитектура, за блясъка на царския дворец и одеждите на Симеон и болярите.

³² Симеоновия кръг и новосъздаващото се духовенство.

³³ Текстовете им са поместени във втори том на „Старата българска литература. Ораторска проза” (13).

гословът, философът, граматикът и преводачът Йоан Екзарх³⁵ се изявява като един от най-видните средновековни богослови и проповедници, просветители и възпитатели на дворцовата знат и клир, с основание наречен *основоположник на българското естествознание и антропология, средновековен енциклопедист и философ* (13).

Сред шедьоврите на книжовното творчество на Преславската школа, просветяващо, образоващо и възпитаващо в християнските морални ценности, е и първият систематичен проповеднически сборник в славянската културна история. Това е компилативният труд на *Константин Преславски „Учително евангелие“*, включващ: *51 поучителни беседи*³⁶ по евангелски текстове³⁷, подредени по църковния календар, започващ с Великден и свършващ с Цветница; *„Църковно сказание“* или ръководство за извършване на св. Литургия; *„Историкии“* (893-894); *„Азбучна молитва“*, своеобразен поетически предговор, родеещ се с „Проглас към Евангелието“; и *„Предговор“*. Структурата и съдържателната насоченост на труда, съдържащ елементи на оригинално творчество³⁸, го окачествяват като зов към обнова и духовно пробуждане³⁹ на славянския свят – „литна днес и славянското племе, милостта на кръста твой да търси“ (2). За книжовника „голи са без книги всички народи“ и тяхното спасение е „здравото оръжие, което изковават книгите Господни“ (4, с. 24). Същевременно претворяването на моралните принципи в дела се основава на „твърда“ и „горяща“ вяра.⁴⁰ Тази вяра се възпитава, поради което християнското книжовно творчество включва и поучения, към който жанр се причисляват 12-а и 42-ра беседа. С цялостната си книжовна дейност, включваща творби от различни жанрове – поучителни слова, преводи,⁴¹ служби⁴² химни и първото историческо съчинение на старобългарски език („Историкии“),

³⁴ „Слово за Рождество Христово“, „Слово за Богоявление“, „Слово за Възнесение Господне“ и „Похвално слово за Йоан Богослов“.

³⁵ Дискусионен е въпросът за служебния му статус – презвитер и екзарх, както и за значението на последната титла през IX-X век.

³⁶ Пълните текстове на Беседа 12 и Беседа 42 са публикувани във втори том на „Старата българска литература. Ораторска проза“ (13, с. 272-273 и с. 273-274).

³⁷ Част от тях са преводи от гръцки език на творби на Йоан Златоуст и Кирил Александрийски.

³⁸ Встъпленията, заключенията и 42-ра беседа.

³⁹ Основание за духовното израстване на славянските народи е историческата роля на славянската писменост и богослужение, разширяващи системно и целенасочено образованието и културата им в светлината на библейската старозаветна и новозаветна история, християнска догматика, знания за развитието на другите християнски народи. Духовната обнова е в превръщането на християнските ценности в норми на поведение, теза, развита в оригиналната 42-ра беседа. Логически обоснован е моралният императив – творенията Божии с благодарност да пристъпват към Твореца, създал ги не за лукавство и завист, а за добри дела (13, с. 273-274).

⁴⁰ Прави аналогия с вярата, с която римският стотник се приближава до Исус в Капернаум. Виж „Беседа 12-а“, публикувана във втори том на „Старата българска литература. Ораторска проза“ (13, с. 272-273).

⁴¹ „Черковно сказание от патриарх Герман Константинополски (715-730)“, „Постен триод“, „Четири слова против арианите“ от св. Атанасий Александрийски и др.

⁴² „Църковна служба в Памет на преподобния Методий, учител на славянския народ, брат на Кирил Философ“ и „Канон за архистратег Михаил“.

талантливият проповедник и поет утвърждава църковно-богословското съдържание в българската книжнина.

Трайната тенденция към разширяване на знанията в областта на новата религия и ценности се проявява и чрез съставените *два сборника от самия български владетел*, не по-малко значими от бойните му и политически успехи. Отличното познаване на византийската култура и литература, както и владееене на гръцки език позволяват на цар Симеон да избере най-видните християнски творци, сред които са Йоан Златоуст, Василий Велики, както и онези образци на византийската култура, които в максимална степен помагат за широката християнска просвета на населението. Сборникът „*Златоструй*” съдържа специално подбрани и подредени за целта 73 слова от Йоан Златоуст и има приоритетно нравоучителна насоченост. Вторият, т. нар. *Симеонов сборник*⁴³, е с енциклопедичен характер и представените в него преводни статии са из различни области на византийската култура и образование. Включените в него 383 статии са с различно съдържание – нравоучително, догматическо, каноническо, историческо, литературно, хронологическо, и с различен обем. Към нравоучителните статии е „Слово на един баща към своя син”, която заради съдържаните послания за възпитание в християнските нравствени ценности е окачествявана като първа педагогическа творба в България. За България Симеоновият сборник е не само мерило за съдържанието на тогавашната образование и наука, но и показател, че старобългарската литература не се ограничава само в рамките на богослужебната книжнина. Тя навлиза и отразява всестранните духовни интереси на средновековното българско общество както от теософски и богословски знания, така и от светски знания в сферата на антропологията, зоологията, ботаниката, физиката, историята, философията и др.

Тенденцията към подем в религиозната книжнина и култура намира израз и в *преводаческата* дейност на тримата видни представители на Симеоновия литературен кръг – *презвитер Григорий*, наричан още „църковник на всички български църкви”⁴⁴, *презвитер Йоан и Тудор Доксов*.⁴⁵ Насърчавани от българския владетел, те извършват преводи на онези образци на християнската култура, които най-пряко рефлектират

⁴³ За значимостта на Симеоновия сборник (с превод на статии от гръцки език през 915 г.) свидетелстват неговите 22 преписа на руски и сръбски език. Подобен род сборници са характерни и широко разпространени във Византия.

⁴⁴ Презвитер Григорий е надзорник по въпросите на богослужението, презвитер, монах и представител на Плиско-Преславската книжовна школа. Има вероятност той да е българският патриарх Григорий. Известен е с откритата в руски ръкописен сборник от края на XV век своя „Преписка на презвитер Григорий към превода му на Стария завет (началото на X в.)”, където се посочва, че в периода от 893 до 918 г. заема най-висшата длъжност в църковната ни администрация: „Книги на Божия Стар завет, който разкрива образи от Новия завет, както е истината; преведени са от гръцки на славянски при българския княз Симеон, син на Борис, от презвитер и монах Григорий, църковник на всички български църкви, по повеля на книголюбеца княз Симеон, който с право е назван боголюбец” (9, с. 83). Предполага се, че преводът на хрониката „Йоан Малала” е негов, както и че е участвал при съставянето на втория Симеонов сборник.

⁴⁵ Син на Борисовия брат Докс.

върху християнската просвета на широките маси. Към тях се отнасят преведените от презвитер Йоан „*Житие на Антоний Велики*” от Атанасий Александрийски и „*Житие на ученика на апостол Петър – Панкратий*”. Акцентът е поставен върху *нравствената* проблематика. Целенасочено са селектирани образци на християнски сподвижници, достойни за подражание от църковния клир и монашески институт, който е в процес на своята организационна уредба. В „Послесловието към превода на Житието на Антоний Велики” от елински на славянски език презвитер Йоан мотивира делото си не само като изпълнение на поръчение от „църковния строител на българската земя”⁴⁶. Основният му мотив е „да не остане лишен и славянският род от блажения живот на тези велики чудотворци” (6, с. 85). Развитието на религиозно-нравствената проблематика е в единство с разработването на богословските въпроси. Християнизацията и религиозното възпитание на българите неизбежно предполага все по-широк достъп до свещената книга на християните, и то на разбираем език. В този смисъл *преводът на Стария завет от презвитер Григорий* от гръцки на славянски език и *преписите на „Четирите слова срещу арианите” от Атанасий Александрийски*, направени от *Тудор Доксов*⁴⁷ и осъществени „по повеля на книголюбеца цар Симеон, който с право е назван „боголюбец”, са част от теоретичния фундамент на религиозното образование и теософската полемика за съхраняване чистотата на вярата (9, с. 83).

Покръстването и християнизацията на българите довеждат старобългарското книжовно творчество до небивал подем. Разцветът на книжнината има различни измерения – количествени и качествени. Сред тях са *жанровото ѝ многообразие, превеса на богословската, богослужебната и религиозно-нравствена проблематика над светските, естественонаучни и енциклопедични знания в произведенията, общочовешката ѝ тематична насоченост в границите на общоевропейската и общославянска традиция, оригиналният ѝ характер и личен принос на старобългарските книжовници*, черпеци от богатия извор на познание – византийската християнска култура, покровителството на интелектуалния труд от самия български владетел, и др.

Третата тенденция е свързана с приноса на *богослужебно-проповедническата* дейност на църковно-славянски език за въздигане на цялостната култура на новопокръстените българи. Богослужебната и проповедническа дейност на говорим и разбираем църковно-славянски език, осъ-

⁴⁶ Най-вероятно поръчителят е църковният деец и изтъкнат старобългарски книжовник Йоан Екзарх.

⁴⁷ Из „Преписка на Тудор Доксов от 907 г. към превод на словото срещу арианите от Атанасий Александрийски, извършен от епископ Константин Преславски”: „Тези благочестиви книги, наречени Атанасий, преведе по повеля на княза наш български на име Симеон епископ Константин на славянски език от гръцки ... А пък ги преписа Тудор черноризец Доксов по повеля на същия този княз на устието на Тича в годината 6415, индикт 11, гдето е сътворена от същия княз светата и честна златна църква” (10, с. 83).

ществявана от българското духовенство, и личният му пример на високонравствен живот съдействат, според медиевистите, „в най-голяма степен за преобразяването на вярванията, бита, морално-етичните норми и цялостната култура на новопокръстените българи в духа и принципите на християнството” (Гюзелев, В., 2006, с. 27; Каймакамова, М., 1990, с. 51-55; Димитров, Б., 2001, с. 14; Петканова, Д., 1983, с. 120). Страната ни се превръща в „мощно огнище на славянска просвета, на богослужение, литература, което вече никаква сила не може да угаси (Петканова, Д., 1983, с. 104).

Изследваните автентични домашни (български), византийски, източни и западни извори за покръстването, отключило небивал скок в интелектуалното творчество и книжовност в духа на изискванията на новата религия, недвусмислено доказват ролята на църковните служби и проповеди за християнската просвета и възпитание на народа. Та нали това е основното предназначение на преводите, преписите и оригиналните творби на средновековните ни книжовници⁴⁸ и школи, лично ръководени и напътствани от цар Симеон. Книжовното ни творчество от края на IX-и и началото на X-и век, жанрово структурирано в богословска, църковно-богослужебна, химнографска, ариографска, религиозно-полемична, историописна и др. книжнина, е основен извор и доказателство за раждането на новия дух, морал и бит, на новото възпитание и просвета на българите, перманентно осъществявано по време на църковните служби и проповеди в непрекъснато нарастващия брой църкви и манастири⁴⁹, които през Симеоновата епоха са характерни за Велики Преслав, Патлейна, Тузлалъка, Средец, Охрид, Девол, Главиница, Дръстър, Берат (Белград), Прилеп, Битоля, Ресен и др. (Димитров, Б., 2001, с.45-46).

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Благоприятните исторически предпоставки – териториалното и военно-политическо могъщество на българската държава при цар Симеон, въздигането на Българската архиепископия в Патриаршия, пренасянето на византийската богослужебна и книжовна традиция, усиленото църковно строителство, книжовната дейност на цар Симеон и личното му насърчаване на българските книжовници и ускорената християнизация на населението в райони с разгърната църковна организация, църкви и манастири – са в основата на **културния възход и напредък на българското образование и книжнина**. Големият подем на българската християнска култура и просветата на населението протичат неравномерно в отделните региони, но като

⁴⁸ Сред тях са бележити представители на висшия клир.

⁴⁹ Първите български манастири възникват през втората половина на IX век и функционирането им е пряко свързано с покръстването на българите през 865 г.

цяло бележат възход и създават традиции относно формите на реализирането им.

Анализът и обобщението на предпоставките и факторите, оказващи въздействие върху развитието на книжовното творчество у нас, както и на неговото историческо съдържание и форми, показва, че то е адекватно *на степента на грамотност, образованост и култура на българското общество* през изследвания период. Заедно с това старобългарската книжнина пряко *отразява* интересите на младата българска държава, на нейната светска и духовна власт, което детерминира и основната ѝ тематична насоченост – утвърждаване на позициите на християнската религия и царската власт и укрепване позициите на българската народност.

Средновековните творби задоволяват *интелектуалните потребности* на един *малък слой високообразовани книжовници, царската фамилия, образованата дворцова знат, болярство и църковен клир*, както и предоставят знания на *елементарно грамотното* и необразовано население съответно. *Богословската и теософска книжнина, историописите и научно-художествената проза* имат за адресат *образованата част от управляващия елит, а библейските сказания и поучения, историческите разкази за първите български християни, за историята и за владетелите на държавата – широките народни маси*, съответствайки на *равнището на тяхната грамотност*. Ако „основен поръчител на историческата книжнина”, предоставяща познание в границите на християнската историческа концепция за света, „се явяват българските царе и представители на висшето духовенство”, то зад създаването на „разнообразни църковно богослужебни книги (Евангелия, Триоди, Псалтири, Патерици, Пролози и др.)” стои българското болярство (Каймакамова, М., 1990, с. 51).

Златният век на българската култура не би бил възможен без развита богата духовна и материална култура, *църковна по форма и съдържание*, чийто основните нейни творци и заявители са из средата на клира. В края на IX и X век *манастирите са средища на интелектуална дейност, свързана със създаването на първите теософски трудове от български автори, на преводи на Светото писание, на трудове на светите отци, на византийски богослужебни образци и други, както и на изработка на книги, икони и църковна утвар*. Точно в този период, през X век, с помощта на преведеното на славянски език християнско идейно и философско наследство и богослужебни книги българските мисионери-християни *евангелизират* сърби, руси, власи, молдовци и украинци. Апогеят отрежда на страната ни водеща роля в развитието на славянската писменост и книжнина, в семейството на християнските народи.

Утвърждаването на водещата роля на Църквата при определяне същността и характера на средновековната образованост на българското общество в духа на новата религия и нейните ценности по време на цару-

ването на Симеон е пряко свързано с характера на *връзката Църква-образование като необходима и структуроопределяща, непрекъсната и приемствена* в географски и хронологически аспект, с характера и тенденциите на българската *образователна традиция* в това време. Същевременно двустранният характер на взаимодействието извежда втория аспект на връзката, т.е. постепенния и успореден процес на българизация на Църквата.

ИЗВОРИ

1. Екзарх, Й. Шестоднев. С., 1981
2. Константин Преславски Азбучна молитва. – В: Антология на старобългарската литература. С., 1947.
3. Константин Преславски Историкии. – В: Старата българска литература. Исторически съчинения. т. 3, С., 1983.
4. Константин Преславски Проглас към Евангелието. – В: Чакъров, Н. Христоматия по история на образованието и педагогическата мисъл в България. С. 1963.
5. Кратък летописец. – В: Старата българска литература. Исторически съчинения. т. 3, С., 1983.
6. Послесловие към превода на житието на Антоний Велики, извършен от презвитер Йоан (началото на X в.). – В: Гюзелев, В. Покръстване и християнизация на българите. С., 2006.
7. Похвала за цар Симеон. – В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073). I. Изследвания и текст. С., 1991.
8. Правила на Свети Бенедикт <http://bg.wikipedia.org/wiki>
9. Преписка на презвитер Григорий към превода му на Стария завет (началото на X в.). – В: Гюзелев, В. Покръстване и християнизация на българите. С., 2006.
10. Преписка на Тудор Доксов от 907 г. към превода на словата срещу арианите от Атанасий Александрийски, извършен от епископ Константин Преславски. – В: Гюзелев, В. Покръстване и християнизация на българите. С., 2006.
11. Св. Йоан Златоуст (1992) Избрани Златоустови беседи на нравствени теми. С.
12. Слово за шестия ден. – В: Екзарх, Й. Шестоднев. С., 1981.
13. Старата българска литература. Ораторска проза. т. 2, С., 1982.
14. Черноризец Храбър За буквите. – В: Старата българска литература. Ораторска проза. т. 2, С., 1982.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, М. (2015) Размисли за образованието . С.
2. Андреев, М. (1998) Образование и общество. Педагогическа социология. С.
3. Блажени Августин (2005) За Божия Град, т. I, С.
4. Божилов, Ив. (2011) Българската архиепископия XI-XII век. Списъкът на българските архиепископи. С.
5. Гоф, Ж. (1993) Интелектуалците през Средновековието. С.
6. Гюзелев, В. (2006) Покръстване и християнизация на българите. С.
7. Димитров, Б. (2001) Християнството в българските земи. Български манастири. С.
8. Дюрозел, Ж.-Б. и Ж.-М. Мейор (2005) История на католицизма. Превод К. Митева. Изд. ИК „КАМА”.
9. Еничарова, Е. (2012) Българското образование в периода 865-1878. С.

10. Каймакамова, М. (1990) Българска средновековна историопис. С.
11. Каймакамова, М., Пл. Митев и др. (2012) История на България. С.
12. Николова, Б. (1997) Устройство и управление на Българската православна църква (IX-XIV в.). С.
13. Петканова, Д. (1983) Константин Кирил. Деница на славянския род. С.
14. Попов, Л. (2011) Отраженията на педагогическата реалност. Обща педагогика. Ч. II, С.
15. Радев, П. (2002) История на българското образование. Пловдив
16. Радев, Пл. и А. Александрова (2012) Християнство и християнско възпитание. – В: История на българското образование. Пловдив.
17. Радев, П. (2013) Енциклопедия на науките за образованието. Пловдив.
18. Цонева, П. (1998) Антология по педагогика. ч. I, Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, С.
19. Цонева, П. (2012) Просветната дейност на Българската църква 1870-1989. С.
20. Цонева, П. (2015) Развитие на връзката Българска православна църква – българско образование 865-1989. С.
21. Чолова, Цв. (2013) Образованието в Средновековна България. НБУ, С.